

УДК 373.5.064.1

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАВДАНЬ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ З ЕКОЛОГІЧНИМ ЗМІСТОМ НА УРОКАХ БІОЛОГІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

О.В.Буйний, М.О.Давидюк

Анотація. У статті представлено методику роботи з ситуаціями морально-етичного вибору екологічного змісту, що можуть бути застосовані на уроках біології в основній школі для реалізації завдань морального виховання школярів.

Ключові слова: моральне виховання, екологічна етика, екологізація свідомості, завдання морально-етичного вибору.

Аннотация. В статье представлена методика работы с ситуативными заданиями морально-этического выбора с экологическим содержанием, которые могут быть использованы на уроках биологии в основной школе для реализации задач морального воспитания школьников.

Ключевые слова: моральное воспитание, экологическая этика, экологизация сознания, задачи морально-этического выбора.

Summary. The paper presents the method of working with situations of moral and ethical choice of environmental content that may be applied during Biology lessons in the basic school to meet the objectives of moral education in schools.

Key words: moral education, environmental ethics, environmentalization of consciousness, the problem of moral and ethical choices.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сучасний етап розвитку людської цивілізації актуалізує питання збереження довкілля, навчання прийдешніх поколінь основам безпечної взаємодії з природою та способам її збереження й відтворення. З огляду на це, виникає необхідність включення морально-етичних компонентів у процес шкільної екологічної освіти, що зреалізовується під час вивчення предметів природничого циклу. Нагальною виявляється потреба у формуванні в кожного випускника масової школи особливої екологічної етики, чітких моральних орієнтирів щодо наслідків власної діяльності в природному середовищі. Уроки біології та географії, фізики та хімії стають сьогодні непродуктивними без реалізації завдань морального виховання.

Огляд попередніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних психолого-педагогічних досліджень з проблематики екологічного та морально-етичного виховання на уроках біології пов'язані з переосмисленням нинішнього стану взаємостосунків у системі «людина-природа» на засадах екоцентризму, зокрема праці В. Борейка, Д. Гродзинського, В. Грубінка, С.Дерябо, М. Кисельова, В. Крисаченка, Т. Павлової, В. Скребця, В. Ясвіна та ін. У них обґрунтовано, що саме концепція екоцентризму є основою розуміння наукової картини світу на даному етапі розвитку наук, розкрито сутність екологічної культури й свідомості та особливості їх формування.

Теоретичні основи морально-етичного виховання учнів розробляли педагоги-класики (Г.Ващенко, А.Макаренко, В.Сухомлинський, К.Ушинський) та сучасні науковці (І. Бех, В. Білоусова, О. Вишневський, В. Галузинський, М.Стельмахович, М. Фіцула та ін.). Вони обґрунтували мету, ціннісний вектор, зміст морального виховання, розробили методики діагностики моральної вихованості. Вченими доведено, що морально-етична вихованість не формується спонтанно, вона є результатом цілеспрямованої та систематичної роботи як з боку вчителя, так і з боку учня. Тому вивчення особливостей цього процесу на кожному з етапів соціогенезу та становлення особистості є нагальним завданням сучасної педагогічної теорії і практики.

Значна частка досліджень проблеми морально-етичного виховання школярів пов'язана з екологічною освітою та методикою навчання біології. Зокрема, взаємозв'язок естетичного, морального та екологічного виховання висвітлений у роботі Л. Печко; етичне виховання учнів основної школи у процесі вивчення живої природи було предметом вивчення І. Назарко; екологічне виховання школярів на засадах «глибинної екології» досліджувала М. Колесник [3; 4; 6].

Прикладні аспекти розробки нових напрямків екологічної освіти та виховання досліджувались Г. Білявським, Г. Жирською, А. Захлебним, А.Іванченком, В. Ільченко, Г. Пустовітом, Н. Пустовіт, Г. Тарасенко.

Однак недостатньо розробленими у вітчизняній методиці біологічної освіти залишаються питання методів і прийомів виховного впливу на морально-етичну сферу сучасного школяра на уроках біології, а також засобів формування екологічної моралі та етики. Причинами цього є, по-перше, споживацьке ставлення дітей до природи, яке часто культивується і підтримується в сім'ях школярів, а по-друге, малоефективні методики морально-етичного виховання, недостатнє використання у навчально-виховному процесі проблемних, творчих, практичних завдань. Означені суперечності зумовлюють вибір теми нашого дослідження.

Мета статті – обґрунтувати умови ефективності застосування морально-етичних завдань з екологічним змістом на уроках біології в основній школі.

Виклад основного матеріалу. Реалізація завдань морального виховання в процесі навчання біології може відбуватися шляхом: 1. Звернення до особистого досвіду учнів, їх роздумів з обговорюваної теми через моделювання життєвих ситуацій, в ході розв'язання яких формуються особистісні цінності й розвивається моральний досвід кожної дитини. 2. Використання в процесі навчання біології творів художньої літератури та народної творчості (літературні епіграфи до уроку, образні описи досліджуваних об'єктів або явищ, метафори тощо) з метою залучення учнів до системи загальнолюдських і національних культурних цінностей і вироблення в школярів власного ставлення до них. 3. Збагачення морального досвіду учнів шляхом впровадження більш продуктивних педагогічних технологій (проектна, проблемна, ігрова тощо), що сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів у розв'язанні поведінкових, етичних і естетичних проблем в духовно-моральній практиці. 4. Роз'яснення школярам необхідності дотримання свідомої дисципліни й культури поведінки у довіллі. 5. Дотримання загальнолюдських норм гуманістичної моралі (доброти, взаєморозуміння, милосердя, співчуття та ін.) самим учителем, поведінка якого виступає взірцем для учнів у різноманітних видах діяльності та в різних варіантах міжособистісних відносин [2, с. 9-10].

Як стверджують дослідники, найбільш продуктивним шляхом становлення і розвитку моральної свідомості особистості є розв'язання нею морально-етичних завдань, пошук шляхів виходу із ситуацій, що передбачають певний моральний вибір. Такі ситуації можуть виникати стихійно в реальному житті, можуть бути спеціально дібрані вчителем із кіно, літератури з виховною метою, які б через можливість надання дитині вибору впливали і на розвиток системи ціннісних орієнтацій учнів, і на рівень їхньої моральної відповідальності, сприяючи, загалом, розвитку у них особливої екологічної етики.

У власній навчальній практиці нами було апробовано таку форму навчальної роботи, як аналіз проблемних моральних ситуацій, який передбачав педагогічне моделювання особисто значущих для учнів завдань етичного, екологічного змісту, що вимагають активного пошуку рішень у процесі зацікавленого спілкування. *Виховна ситуація морального вибору* – це сукупність умов і обставин, що створюють ті або інші відносини, обстановку, положення. Оскільки нас цікавлять не ситуації взагалі, а лише ті, які можуть бути змінені ухваленням рішення, розглянемо тільки такі з них, які залежать від волі людини. Наприклад, ослабити парниковий ефект скороченням викидів в атмосферу CO₂ їй під силу, проте для тієї ж мети змінити земну орбіту щодо Сонця неможливо.

Технологія використання такого роду ситуацій розроблена на основі підходу Л.Кольберга. Для оцінки рівня розвитку моральної свідомості Кольберг використовує ситуації – дилеми – в яких зіштовхуються норми права і моралі, а також цінності різного рівня. Сенс його методики не стільки у відповідях (правильних там немає), скільки в поясненні мотивів вибору [5]. На основі такого підходу в педагогічній практиці постає особлива технологія виховання, що використовується як на уроках, так і в позаурочній діяльності – соціально-моральні задачі [2]. Їх відносять до класу виховних задач, «які вирішують вихованці, тобто ті, під час розв'язання яких здійснюється самовиховання» [1, с. 120]. Такі задачі повинні містити інформаційний та емоційний компоненти (останньому належить провідна роль).

Нами було застосовано ситуації – як ми їх назвали – морального вибору з екологічним змістом (що продиктовувалося логікою навчального предмета) на уроках біології в 7-8 класах під час навчальної практики. В екологічній ситуації морального вибору основою є відносини в системі «природа – людина – суспільство». Правда, під таке визначення потрапляє чи не будь-яка життєва ситуація: всі ми люди, живемо в соціоприродному середовищі. Завдання полягає в тому, щоб змінити, «екологізувати», світогляд людини. Усвідомлення неможливості ігнорувати закони природи повинне докорінним чином вплинути на ті рішення, які приймаються. Ситуація стає екологічною не тоді, коли вона виникає в суперечності інтересів людини і суспільства з можливостями природи, а тоді, коли ця суперечність усвідомлюється.

Процес навчання ухваленню рішень у навчальних екологічних ситуаціях буде ефективним, якщо він спирається на актуальні екологічні потреби й інтереси учнів; забезпечує раціональну й емоційну насиченість, теоретичну й практичну спрямованість екологічно доцільної діяльності; враховує думку не тільки педагога, але і самих учнів; утверджує атмосферу співпраці, взаєморозуміння, доброзичливості.

Принципова відмінність завдань такого типу від традиційних полягає в тому, що чим більше «відповідей», тим більш «правильне» рішення. Основне – не пошук одного-єдиного рішення, а «програвання» якомога більшої кількості варіантів. Для активізації творчої активності в процесі пошуку можуть бути використані спеціальні методи: дерево рішень (ієрархічне розчленовування рішення на все більш конкретні елементи), мозковий штурм і ін.

Після того, як всі можливі рішення зібрані й упорядковані, виникає завдання розташувати їх за ступенем значущості, відшукати найбільш оптимальне відповідно до вибраних критеріїв. Для розв'язання екологічних проблем до таких критеріїв належать не тільки екологічні чинники, але і людські, соціальні, техніко-економічні, естетичні.

Ситуація 1. Ми йдемо по розквітлих галявинах. Нарвати чи ні букет квітів?

На перший погляд здається, що незалежно від ухваленого рішення – рвати або утриматися – не відбудеться жодних істотних змін ні з людиною, яка приймає рішення, ні у довкіллі. Проте це не так. Квіти привертають людину своєю красою, але в природі вони призначені для іншого: розмноження рослин, їжі травоядних тварин, укриття комах. Зірвати декілька квіток рідкісної рослини – означає піддати небезпеці існування всієї популяції. Безглузде переривання життя рослини і її нащадків аморальне і для екосистем лугів загалом може мати край негативні наслідки. Серед зірваних квітів можуть бути лікарські рослини, рослини-індикатори, які можна використовувати за призначенням. До того ж, варварське ставлення до видів, що охороняються, тягне за собою юридичну відповідальність.

Плануючи використовувати навчальну виховну екологічну ситуацію (або передбачаючи, що вона може виникнути на уроці, занятті, екскурсії), доцільно провести попередню роботу: розповісти про екосистему конкретного місця, взаємозв'язки в природі, багатство рослинного світу, про красу природи і її вплив на людину. Щоб обговорення не перетворилося на монолог вчителя, можна дати завдання дізнатися назву найближчої луки, познайомитися з різноманіттям рослин (різнотрав'я, кормові, лікарські, такі, що охороняються), що ростуть на ній, виявити їх значення в природі і для людини; дізнатися у батьків і місцевих жителів, як лука виглядала і використовувалася раніше.

Після того, як ситуація виникла (сформульована), безпосередньо починається процес ухвалення рішення. Відзначте, які рішення пропонують учні. Яка їх мотивація (хотів зібрати красивий букет, порадувати маму, вчителя; не знав, що цього робити не можна; квіти заважають під ногами; таких скрізь багато, хотів зробити гербарій). Всі запропоновані рішення і їх аргументацію можна розбити на декілька груп, виділивши істотні моменти (рвати: квіти прикрасять будинок, вони даремні; не рвати: якщо кожен зірве по квітці, то галявина набуде сумного вигляду, тваринам нічим буде харчуватися). З розбіжності думок виникає проблема, яку необхідно обговорити. Важливо підвести учнів до мети обговорення – з'ясувати, чи можна погодитися із запропонованими рішеннями і як чинити в тій або іншій конкретній ситуації. Для цього потрібно звернутися до критеріїв оптимальності, про які мова йшла вище: яку роль грають рослини в природі і яке значення мають для людини екологічний і економічний критерій; чи можна рвати рослини, що охороняються, яке покарання може настати за це (юридичний критерій); які відчуття викликає у вас лука без квітів (естетичний критерій); що важливіше, думка сторонніх або твоя власна (соціальний критерій); чи можна керуватися лише однією чиєю-небудь думкою, як вчиняють у такому разі твої батьки, друзі, вчителі (етичний критерій)? Підводячи підсумок, відзначаємо, до якого рішення прийшли більшість учнів. Чи завжди рішення, прийняте більшістю, правильне? Чи може змінитися рішення, якщо виникнуть нові обставини?

Звичайно, важливий не тільки сам по собі факт ухвалення рішення, але і реалізація ухваленого рішення. Важко утриматися від збору букета, якщо не запропонована альтернатива. Потрібно постаратися відшукати її, порадивши дітям, наприклад, скласти «фотобукет», букет малюнків або зібрати восени насіння влюблених рослин і виростити їх на пришкольній ділянці або удома з батьками. Таке рішення бажано оформити у вигляді практичного завдання.

Цікавою і корисною може стати бесіда про екологічну відповідальність людини XXI століття. Ось орієнтовні питання до неї: *Чи є екологічна мораль загальнолюдською? Що важливіше у відносинах особистості до природи - моральна або правова відповідальність? Яким чином пов'язані рішення, що приймаються людиною (групою людей) з її відповідальністю?*

В ході бесіди обговорюються реальні факти (ситуації 2-4). Завдання учнів - оцінити дії, вислови людей з позицій моралі і екологічної відповідальності як її розуміють школярі.

Ситуація 2. Виступаючи на одній із загальноєвропейських нарад зі співпраці в галузі

навколишнього середовища, представник Німеччини попередив, що продаватися і купуватися будуть все-таки не ті товари, виробництво яких залишає природу чистою, а ті, які найбільш прибуткові.

Ситуація 3. Американська промисловість у 70-х роках ХХ століття, відмовилася проводити «компактні» моделі автомобілів, перейшовши до виробництва автомобілів з надпотужними двигунами, які є генераторами смогу, оскільки за заявою Генрі Форда «міні-автомобіль приносить міні-прибуток».

Ситуація 4. Техаський ділок Уїлберн на острові, що належить йому, біля узбережжя Мексиканської затоки влаштовує полювання на левів. Левів спеціально виховують для цих цілей як домашню худобину, причому ікла у хижаків видаляють. Коли на острів прибувають чергові клієнти, господар гонить прирученого звіра на волю, дає йому годину «фори», після чого компанія вирушає на пошуки жертви. Частіше за все при їх наближенні переляканий лев забивається в кущі, звідки його виганяють камінням і без перешкод розстрілюють, як у тирі. За кожне таке псевдо-сафарі на банківський рахунок Уїлберна поступало від 2500 до 3500 доларів.

Важливо, щоб в ході обговорення цих ситуацій учні співвідносили мотиви вчинків людей з вимогами моралі і доходили висновку, що норми моралі соціально обумовлені і виражають інтереси різних соціальних груп. Найважливішим повинен стати висновок про те, що в своїх діях, рішеннях, вчинках людина завжди свідомо або несвідомо керується тією або іншою мораллю. Нами з'ясовано, що важливу роль у формуванні моральної свідомості, особливо в учнів підліткового віку, відіграє педагогічна підтримка їхнього самовизначення морально-етичної позиції. Це пояснюється психологічними особливостями віку, бажанням зайняти своє місце в групі однолітків і браком особистого життєвого досвіду. Основними принципами реалізації такої підтримки є: опора на потенційні можливості особистості, орієнтація на здатність підлітків самостійно здійснювати моральний вибір, конфіденційність, доброзичливість і безоцінне ставлення до суджень школяра, безпека, захист людської гідності. Наприклад, обговорюючи ситуацію, в якій пропонується здійснити вибір між бажанням самому покерувати татовою машиною і дбайливим ставленням до річки, в якій цю машину тато хоче помити, діти часто говорили:

- Я не знаю, як сказати татові, що не можна мити машину в річці.

- Якщо я скажу татові, що він не має мити машину в річці, то ніколи взагалі він не дасть мені сісти за кермо.

Як підтримати дітей у власному морально-етичному самовизначенні в такому випадку? Адже авторитет тата теж не варто підривати. Ми пропонували дітям поміркувати, що зміниться в них самих і в природі, коли один раз тато все-таки помие авто в річці? А якщо десять таких тат вчинять так само? Поступово підводячи дітей до усвідомлення необхідності відповідальної екологічної поведінки, і приймаючи без негативних оцінок їхні вислови типу: «Я ніколи не робитиму зауваження власним батькам», «А в мого тата немає грошей на обслуговування на автомийці» і под. Лише запитували їх після того: «А коли ви підроснете і станете батьками, то, купивши авто, теж митимете його на річці?» Більшість відповідей були заперечними.

Ми вважаємо, що важливою умовою розвитку моральної свідомості учнів підліткового віку є створення на уроці відповідного виховного середовища. Воно являє собою сукупність обставин, які впливають на особистісне становлення школярів і сприяють інтеріоризації моральних норм і принципів поведінки. З огляду на вікові психофізіологічні особливості підлітків такого роду виховні ситуації, застосовані у процесі екологічного виховання, на уроках біології, повинні бути спрямовані на: а) усвідомлення універсальної цінності природи для людини; б) корекцію мотивів взаємодії школярів з природою; в) аналіз і оцінку чужої і власної поведінки в навколишньому середовищі; г) засвоєння норм поведінки і діяльності в природі; д) формування готовності до природоохоронної діяльності. Оскільки, за Л.С.Виготським, процес інтеріоризації (привласнення) цінностей у людини відбувається двічі: спочатку в соціальному плані, а потім у внутрішньому – психічному, розв'язання ситуацій морального вибору вимагає створення відповідного соціального середовища. Тільки в соціальному оточенні людина засвоює зразки поведінки й наслідуює їх спочатку під зовнішнім контролем, а потім це може стати й основою саморегуляції, тобто вона наслідуює ці зразки під своїм «внутрішнім» контролем. Розв'язання морально-етичних ситуацій з екологічним змістом має відбуватись у процесі колективного обговорення, при цьому у відповідях однолітків виявляються зразки моральної поведінки, з якими школярі зіставляють свої дії і вчинки. Цей внутрішній процес призводить до утворення оцінних ставлень, які визначають етичні, естетичні, правові та інші критерії вчинків і переживань людини. Екологічні проблеми, таким чином, розглядаються не як абстрактні, а як особисто значущі для школярів. Зіставляючи судження однолітків і свої власні з суспільними нормами, школярі роблять вибір між можливими варіантами поведінки і, відповідно, беруть на себе відповідальність за неї.

Висновки. При формуванні особистісних цінностей стосовно навколишнього середовища важливим чинником є не лише ті елементи екологічної культури, на формування яких спрямована виховна дія, але і сам процес самовизначення вихованця. Механізм впливу ситуацій морального вибору на особистість вихованця ґрунтується не на дії зовнішнього підкріплення, а на основі рефлексивно-вольових процесів, тому важливо навчити школярів осмислювати мотиви своїх вчинків, прогнозувати наслідки власної діяльності для навколишнього середовища, для себе і для інших.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми морального виховання учнів на уроках біології в основній школі, потребують подальшої розробки питання вибору цікавих сучасним школярам форм позакласної та позашкільної роботи з біології, спрямованих на реалізацію завдань як морально-етичного, так і екологічного виховання.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади [Текст] / І.Д.Бех - К.: Либідь, 2003. - 280 с.
2. Дзюбенко О.Ф. Соціально-моральні задачі як засіб реалізації особистісно зорієнтованого підходу в екологічному вихованні підлітків [Текст] / О.Дзюбенко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 24. – С.9–11.
3. Колесник М.О., Грубінко В.В. Екологічне виховання учнів на засадах “глибинної екології” / Методичні рекомендації для студентів педагогічних навчальних закладів та вчителів. – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2002. – 52с.
4. Назарко І.С. Етичне виховання учнів основної школи в процесі вивчення живої природи / Назарко Ірина Степанівна. Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 - 2008.- 180 с.
5. Николаева О.П. Влияние моральной сферы на процесс решения задач // Субъект и социальная компетентность личности / Под ред. А.В. Брушлинского. – М., 1995. - С. 154-166
6. Печко Л.П. Культурно-эстетические аспекты школьной образовательной и развивающей среды / Л.Печко // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств – 2012 - № 2. – С. 118-123.